

Widać więc, że pod koniec okresu zaborów granica między literaturą adresowaną do ludu i młodzieży nie zawsze była ostra. Zresztą młodzież była głównym odbiorcą opowiadań, powiastek, powieści, które to formy w praktyce się między sobą nie różniły. Popularna była forma zbiorowego czytania na głos, zwłaszcza w dni świąteczne po nabożeństwach. Słuchaczami wówczas byli często nie znający sztuki czytania dorośli. Opowieści z dziejów ojczystych spełniły doniosłą rolę w edukacji patriotycznej młodzieży, pogłębiały jej więzi uczuciowe z przeszłością, z tradycją Polski niepodległej, utrwalały głęboką wiarę w jej rychłą odbudowę.

*Danuta Koźmian
Szczecin*

Wychowanie obywatelskie w poglądach Heleny Witkowskiej (1870 - 1938)

Wychowanie obywatelskie ma w polskiej myśli pedagogicznej długą tradycję sięgającą czasów renesansu, poprzez oświecenie, okres zaborów, a zwłaszcza przełomu XIX i XX wieku. U progu okresu niepodległości w warunkach wielkich potrzeb wychowawczych, wychowanie obywatelskie zyskało nowy wymiar płynący z podstaw teoretycznych socjologii, etyki, nauki o moralności i nauk o wychowaniu. Problemem wychowania obywatelskiego zajmowało się przez cały okres międzywojenny wielu przedstawicieli wymienionych dyscyplin oraz kierunków pedagogicznych, ale niewątpliwie pionierką refleksji teoretycznej w tym zakresie oraz prób jej wdrażania do praktyki wychowawczej była Helena Witkowska.

1. Życie i działalność Heleny Witkowskiej (1870 - 1938)

Helena Witkowska urodziła się 21 maja 1870 roku w Kaliszu, w zaborze rosyjskim, jako córka Aleksandra i Stanisławy¹. Studiowała w Genewie nauki społeczne zdobywając tytuł licencjatki nauk społecznych (*licenciée ès sciences sociales*)². Po powrocie do kraju rozpoczęła pracę nauczycielki historii w Zakładzie Naukowym Żeńskim W. Niedziałkowskiej we Lwowie. W 1898 roku przeniosła się na stałe do Krakowa, gdzie podjęła pracę nauczycielki historii i geografii w I Prywatnym Gimnazjum Żeńskim im. E. Plater. Po stracie męża i jedynego dziecka całkowicie poświęciła się pracy pedagogicznej i społecznej. Doksztalając się na Uniwersytecie Krakowskim została w 1901 roku członkiem Towarzystwa Szkoły Gimnazjalnej w Krakowie. W latach 1912-1919 była nauczycielką, a następnie dyrektorką w Szkole Koedukacyjnej im. Marii Ramułtowej³.

Od 1919 do 1923 roku uczyła historii w państwowych wyższych kursach nauczycielskich w Krakowie, a także Radomiu, Warszawie i w Wilnie.

¹ Archiwum Państwowe w Krakowie, spis ludności miasta Krakowa z 1900, tom 2, nr 2304, rękopis.

² J. Petrażycka-Tomicka, *W służbie obywatelskiej i w służbie społecznej*, Kraków 1929, W.L. Anczyc i Spółka, s. 5.

³ *Ibidem*, s. 5.

W okresie przed wybuchem pierwszej wojny światowej – jak czytamy o niej w źródłach archiwalnych – związana była z „ruchem przygotowującym w Krakowie walkę o Polskę”⁴. W czasie wojny uczestniczyła w pracach Ligi Kobiet Naczelnego Komitetu Narodowego, redagowała tam pismo „Na Posterunku”. Jeżdżąc z odczytami do różnych Włościańskich Kół Ligi współpracowała z Heleną Radlińską i Władysławą Weychert-Szymanowską⁵. Kontakt z kołami włościańskimi pozwolił Witkowskiej na zrozumienie ich roli i możliwości w uspołecznieniu środowisk lokalnych⁶.

Po odzyskaniu niepodległości Witkowska rozpoczęła nauczanie przedmiotu „nauka obywatelstwa” w Miejskiej Szkole Gospodarstwa Domowego w Krakowie, a następnie w Państwowej Szkole Zawodowej Żeńskiej w Krakowie⁷. Wartość jej zajęć dydaktycznych i twórczego przygotowania się do nowego przedmiotu została przez władze dostrzeżona i od tego momentu zaczęła się szeroka działalność literacka i publicystyczna Heleny Witkowskiej. Jednocześnie prowadziła pracę instruktorską w zakresie nauki o Polsce współczesnej i nauki obywatelskiej w żeńskich szkołach zawodowych w Grodnie, Wilnie, Lwowie, Stanisławowie, Poznaniu, Warszawie, Łodzi i Płocku⁸.

Kształcąc innych nauczycieli nie przestawała w wysiłkach samokształceniowych wzbogacając stale swoją wiedzę z zakresu nauk społecznych. Uczestniczyła w licznych konferencjach programowych a szczególnie w środowisku nauczycieli znany był jej referat pt. „O programach i metodach nauki obywatelstwa”⁹. Uczestniczyła także w IV Zjeździe Historyków Polskich w maju 1925 roku w Poznaniu.

W środowisku żeńskich szkół zawodowych zorganizowana została w Polsce w 1925 roku „Służba Obywatelska” jako stowarzyszenie szukające środków dla podjęcia prac teoretycznych i praktycznych kierowanych na potrzeby państwa i społeczeństwa. Koła „Służby Obywatelskiej” istniały w wielu miastach, a koło krakowskie pod kierunkiem Witkowskiej rozwijało działalność organizacyjną i wychowawczą.

W 1926 roku Witkowska zorganizowała w Krakowie kurs dla nauczycieli przedmiotu „nauka obywatelstwa”, a myślą przewodnią kursu był temat „Socjologia a nauka obywatelstwa”. Kurs o tej tematyce oraz dotyczący etyki obywatelskiej organizowała Witkowska przy poparciu kuratora Okręgu Krakowskiego jeszcze później, w latach 1929, 1930 i 1932. Dostrzeżona przez władze oświatowe została odznaczona Złotym Krzyżem Zasługi oraz otrzymała nominację na instruktorkę ministerialną wychowania obywatelskiego w Polsce.

Poszukując obcych wzorów oświatowych, które można by przenieść do Polski, Witkowska zwiedzała uniwersytety ludowe w Danii, uczestniczyła w zajęciach szkół pracy społecznej we Francji, Szwajcarii i Belgii. Brała udział w zjeździe nauczycielstwa żeńskich szkół zawodowych w Rzymie, gdzie na wystawie ilustrującej wyniki pracy tych szkół przygotowała i prezentowała dział polski. W 1928 roku uczestniczyła we wszechświatowym zjeździe „Służby Społecznej” w Paryżu.

We wrześniu 1928 roku dla zbadania jak została zapoczątkowana i realizowana reforma przedmiotu „nauka obywatelstwa”, Witkowska wraz ze „Służbą Obywatelską” rozesłała ankiety do dyrekcji żeńskich szkół zawodowych. Jej wyniki przedstawiła na Wystawie Krajowej w Poznaniu w 1929 roku w grupie „Szkolnictwo”, w której był odrębny dział zatytułowany „Nauka obywatelstwa w żeńskich szkołach zawodowych”.

⁴ Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu, materiały Ludwiki Dobrzyńskiej-Rybickiej, sygnatura P.III-1 jednostka 145, „Moja współpraca z p. Witkowską w nauce obywatelskiej”, s. 2 i dalsze.

⁵ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z dziejów kobiety wiejskiej, szkice historyczne 1861-1945*, Warszawa 1961, LSW, s. 152.

⁶ Świadczą o tym artykuły H. Witkowskiej w pracy zbiorowej „Wierna rzeka”, Warszawa 1927, oraz H. Witkowskiej, *Ligi Włościańskie*, (w:) „Na Posterunku” Kraków 1917, nr 26-27.

⁷ J. Petrażycka-Tomiczka, jak wyżej, s. 10.

⁸ J. Petrażycka-Tomiczka, op. cit., s. 10.

⁹ Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu, materiały Ludwiki Dobrzyńskiej-Rybickiej, sygn. P.III-1, jednostka 145, „Moja współpraca z panią Witkowską w nauce obywatelskiej”, s. 5.

Przez cały czas Witkowska prowadziła wraz z krakowską „Służbą Obywatelską” stacjonarne i zaoczne kursy, cykle wykładów dla młodzieży, odczyty i pogadanki podejmujące zagadnienia etyczne, społeczne i gospodarcze.

Helena Witkowska zmarła na chorobę nowotworową mając 68 lat dnia 1 listopada 1938 roku w swoim mieszkaniu przy ulicy Długiej 8b w Krakowie¹⁰. Los oszczędził jej tego co przyniósł Polsce wrzesień 1939 roku. Obdarzona była szacunkiem, autorytetem i miłością swoich wychowanków i najbliższych współpracowników. Grono to zorganizowało na początku okupacji hitlerowskiej w dniu 12 grudnia 1939 roku ciche spotkanie w Krakowie poświęcone pamięci Heleny Witkowskiej. Jej wielostronna działalność pedagogiczna, społeczna, publicystyczna i literacka stawia ją wśród wybitnych ludzi zasłużonych dla kultury narodowej.

Pierwsza książka sygnowana jej nazwiskiem ukazała się w 1901 roku i nosiła tytuł *Pogląd na rozwój dziejowy Polski*, i wskazywała na obszerną wiedzę historyczną autorki oraz podjęte próby jej popularyzacji¹¹. W 1907 roku utrzymała autorka kierunek pisarstwa historycznego dotyczącego Polski i wydała pracę dotyczącą tego zagadnienia w trzech częściach¹². W rok później wydała książkę o Komisji Edukacji Narodowej wskazując na sukces reformatorski i wychowawczy Komisji oraz pracę dotyczącą historii zjednoczenia Włoch¹³. W 1906 roku wydała książkę *Udział Galicji w powstaniach polskich*. W rok później opublikowała pracę popularyzującą dzieje ojczyzny w formie wyjątków z dzieł historyków polskich oraz wraz z Marceliną Kulikowską *Czytania historyczne*¹⁴. Do końca okresu zaborowego Witkowska wydała dwie prace, jedna popularyzowała dzieje Polski i mogła być przydatna do grupowego czytania, a nawet amatorskich inscenizacji, druga natomiast zawierała syntezę doświadczeń badawczych i popularyzatorskich autorki, nosiła tytuł *Dzieje ustroju Polski w zarysie* i do 1929 roku doczekała się pięciokrotnego wznowienia¹⁵.

Lata wojny z konieczności zahamowały w pewnym stopniu pisarstwo autorki. Próbowала jednak kontynuować kierunek historyczno-literacki swych prac wydając pracę dla młodzieży o Tadeuszu Kościuszcze w związku z setną rocznicą jego zgonu. Uogólnieniem jej zainteresowań biograficznych były napisane wraz z Wandą Krzyżanowską życiorysy Polaków z okresu porzoborowego oraz problem rozbiorów i ich przyczyn¹⁶. Ten kierunek pisarstwa Witkowska kontynuowała w okresie niepodległości, zwłaszcza ze względu na potrzeby integracji w latach dwudziestych¹⁷.

Jednocześnie w 1919 roku rozpoczęła Witkowska niezwykle ważny okres pisarstwa pedagogicznego trwający prawie do jej śmierci. W 1919 roku wydała podręcznik dla seminariów nauczycielskich pt. *Nauka obywatelska*, w którym przedmowę zamknęła uwagami będącymi programem jej przyszłej działalności. Wskazując znaczenie odzyskania niepodległości uznała, że „pokoleniu naszemu przypada w udziale ciężka, ale radosna praca odbudowania państwa. Do

¹⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie, Księga zmarłych chrześcijan Urzędu Zdrowia miasta Krakowa z 1938 roku, pozycja 2951, rękopis.

¹¹ H. Witkowska, *Pogląd na rozwój dziejowy*, Warszawa 1910, Wydawnictwo A. Arcta.

¹² H. Witkowska, *Historja ustroju Polski w zarysie w trzech częściach*, Warszawa 1904, K. Kowalewski drukarnia.

¹³ H. Witkowska, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1905, Księgarnia Naukowa, teje *Historia zjednoczenia Włoch*, Lwów 1905, Towarzystwo Wydawnictw Ludowych.

¹⁴ H. Witkowska, *Kultura w Polsce XVII i XVIII wieku, wyjątki z dzieł historyków polskich*, Warszawa 1907, M. Arct. H. Witkowska, Marcelina Kulikowska, *Czytania historyczne*, Warszawa 1907, M. Arct.

¹⁵ *Dni chwały, dni klęski, obrazy z dziejów ojczystych*, zebrała i ułożyła H. Witkowska, Kraków 1913, M. Arct. Warszawa; teje *Dzieje ustroju Polski w zarysie*, Warszawa 1913, Warszawa 1913, M. Arct, Biblioteka Narodowa.

¹⁶ H. Witkowska, *Tadeusz Kościuszek*, Kraków 1918, Centralne Biuro Wydawnicze N.K.N.; *Życiorysy znakomitych Polaków z czasów porzoborowych*, zebrały Helena Witkowska i Wanda Krzyżanowska, Warszawa 1918, M. Arct; H. Witkowska, *Rozbiory, wyjątki z dzieł historyków*, Warszawa 1916, M. Arct.

¹⁷ *Kultura w Polsce niepodległej, wyjątki z dzieł historyków polskich*, zebrała i ułożyła H. Witkowska, Warszawa 1917, M. Arct; *Kozaczyna – wyjątki z dzieł historyków polskich*, zebrały H. Witkowska i W. Krzyżanowska, Warszawa 1918, M. Arct; H. Witkowska, *Z dziejów ludności*, Warszawa 1921, M. Arct; *Stosunki społeczne w Polsce niepodległej, wyjątki z dzieł historyków*, zebrała i ułożyła H. Witkowska, Warszawa 1922, M. Arct; *Wódzowie narodu wyjątki z dzieł historyków*, zebrały i ułożyły H. Witkowska i W. Krzyżanowska, Warszawa 1923, M. Arct.

wielu czekających nas zadań mało jesteśmy przygotowani. Dlatego to nauka obywatelska, nauka o państwie winna zająć naczelną rolę w programach szkół naszych wszelkiego typu"¹⁸.

Zaraz potem w 1920 roku opublikowała *Elementarz obywatelski* a wraz z Ludwikiem Sawickim w tymże roku przygotowała *Naukę o Polsce współczesnej*. W wydaniu tej pracy z 1924 roku Witkowska przygotowała jej część drugą zatytułowaną *Państwo i kultura duchowa*¹⁹. W tym okresie działalności pisarskiej Witkowska wydała pomniejszą pracę pt. *Unje, federacje, braterstwo narodów oraz Obywatel*.

W pierwszych latach niepodległości rozpoczęła pracę publicystyczną redagując wraz z Ludomirem Sawickim kwartalnik krakowski „Polska Współczesna” oraz współpracując z „Chowaną” i z „Ruchem Pedagogicznym”. Wydawała liczne broszury i materiały pomocnicze dla uczniów i nauczycieli nauczania przedmiotu „nauka obywatelstwa”²⁰.

Wyjątkowo ważną pracą, mającą charakter teoretyczny, była książka przygotowana wspólnie z dr Ludwiką Dobrzyńską-Rybicką i wydana w Poznaniu w 1931 roku zatytułowana *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*. Jednocześnie w latach trzydziestych Witkowska kontynuowała publikację prac dotyczących biografii wybitnych kobiet zasłużonych w działalności charytatywnej, pedagogicznej i społecznej²¹. Książki te pokazywały wzory osobowe kobiet – działaczek społecznych, które mogły być przykładem naśladowania dla wychowanków okresu międzywojennego.

Spuściznę pisarską i publicystyczną Heleny Witkowskiej należy ocenić jako różnorodną w treści i obszerną, zaznaczając przy tym, że powstawała ona w warunkach politycznych nie sprzyjających rozwojowi kultury narodowej. W spuściznie tej – której rozkwit przypadł na lata międzywojenne – wyraźnie dostrzegany jest kierunek historyczny, historyczno-popularny, biografie i kierunek społeczno-pedagogiczny.

W działalności pisarskiej i organizacyjnej Witkowska zdobywała wielu przyjaciół i współpracowników, a na szczególną uwagę zasługuje jej przyjaźń i współpraca z Ludwiką Dobrzyńską-Rybicką, która zajmowała się także problemem wychowania obywatelskiego. Rybicka doktoryzowała się w Zurychu, habilitowała w 1920 roku na Uniwersytecie Jagiellońskim, prace naukowe prowadziła w tymże Uniwersytecie oraz w Uniwersytecie Poznańskim. Zmarła w 1958 roku w Poznaniu. Obydwie kobiety łączyło głębokie zainteresowanie wychowaniem obywatelskim, działalność w organizacjach społecznych i kobiecych oraz podobieństwo sytuacji osobistej wynikające z utraty męża.

Przyjaźń obu kobiet została wzmocniona w 1922 roku, gdy w Poznaniu ukazała się broszura Dobrzyńskiej pt. *Chwila obecna*, którą Witkowska interesowała się szczególnie i ganiła publicystycznie krytykę za brak zrozumienia jej założeń. Zbliżenie wzajemnej współpracy przyspieszył IV Zjazd Historyków Polskich w Poznaniu, a po nim obie przygotowały tymczasowy program nauki obywatelstwa wdrażany przez Witkowską. Organizując rozmaite kursy z zakresu nauki obywatelstwa, Witkowska zapraszała Ludwikę Dobrzyńską do prowadzenia wykładów z socjologii. Kursy te były w latach: 1928, 1929, 1930, 1932.

¹⁸ H. Witkowska, *Nauka obywatelstwa, podręcznik dla seminariów nauczycielskich, szkół zawodowych i uniwersytetów powszechnych*, Warszawa 1919, M. Arct; teże *Nauka obywatelstwa w żeńskich szkołach zawodowych*, Kraków 1929, nakładem Krakowskiego Koła Stowarzyszenia „Służba Obywatelska”, drukarnia „Orbis”.

¹⁹ H. Witkowska, *Elementarz obywatelski*, Warszawa 1920, Biuro Propagandy Wewnętrznej; H. Witkowska, Ludomir Sawicki, *Nauka o Polsce współczesnej*, Warszawa 1920, M. Arct.

²⁰ Chodzi tu o „Przysposobienie do służby społecznej” oraz przygotowane z W. Krzyżanowską wypisy „Służba społeczna” wydane przez Wileńskie Koło Służby Obywatelskiej. H. Witkowska, L. Dobrzyńska-Rybicka, *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*, Poznań 1931, Analiza tej książki będzie w dalszej części niniejszego opracowania.

²¹ H. Witkowska, *Emma Pieczyńska, wychowawczyni z powołania*, Kraków 1931, Dom Książki Polskiej, Wydawnictwo Stowarzyszenia „Służba Obywatelska”; teże, *Barbara Żulińska*, Kraków 1931, Drukarnia Poznańska Pawła Madejewskiego, Wydawnictwo Stowarzyszenia „Służba Obywatelska”; teże, *Klara Simon – założycielka i przewodnicząca Międzynarodowej Ligi Dobroci*, Kraków 1933, Stowarzyszenie „Służba Obywatelska”; teże, *Władysława Habichtówna – założycielka domów dla urzędniczek pocztowych*, Kraków 1937, Dom Książki Polskiej, Wydawnictwo Stowarzyszenia „Służba Obywatelska”.

W 1927 roku wydany został pierwszy zeszyt *Nauki obywatelstwa* z uwzględnieniem wiedzy socjologicznej napisany przez L. Dobrzyńską-Rybicką dzięki zachętom Heleny Witkowskiej, która wraz z W. Krzyżanowską ułożyła do niego wypisy pt. *Służba obywatelska*. Obydwie wspierały się serdecznymi słowami i głębokim wzajemnym zainteresowaniem w formie częstej korespondencji. Szczytową formą współpracy obu kobiet był podręcznik, którego tytuł ustaliła Maria Zaborowska a brzmiał *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*, wydany w 1929 roku w Poznaniu przez Krajowy Instytut Wydawniczy.

Korespondencja między Dobrzyńską i Witkowską trwała nieustannie do 1938 roku. Jedną z ostatnich wysłanych przed śmiercią Witkowskiej do Ludwicy Dobrzyńskiej kartek pocztowych zawierała następujący zapis: „Przejęcia ostatniego roku jakoby zniszczyły we mnie nerw życia i wiele dawnych zainteresowań. Nie pracuję prawie wcale, nie mam na to siły, a często wątku i ochoty. Nie jest to jednak przykre – ot nowa – ostatnia faza życia, a w każdej coś można odnaleźć cennego”²².

2. Poglądy dotyczące kształtowania wychowanka – obywatela Drugiej Rzeczypospolitej w ujęciu Heleny Witkowskiej

W rozważaniach o wychowaniu obywatelskim Helena Witkowska poświęciła dużo miejsca teoretycznym zagadnieniom związanym z kształtowaniem świadomości obywatelskiej. Szczególnie zwracała uwagę i próbowała wyjaśnić pojęcia: państwo, społeczeństwo i kultura duchowa narodu²³.

Obywatel – według Heleny Witkowskiej – to członek większej, samorządowej zbiorowości gminy, miasta, państwa, który dla niej musi realizować określone świadczenia. Dobry obywatel – jak pisała – „musi być sprawiedliwym, mężnym, rozumnym, pracowitym i dzielnym człowiekiem”²⁴. Poza tym powinien interesować się tym, co dzieje się w kraju, śledząc bieg spraw publicznych poprzez czytanie dzienników oraz uczestnictwo w różnych organizacjach. Powinien także sumiennie pracować i pełnić swoje obowiązki, być zdolnym do wysiłków, a nawet poświęceń dla wspólnego dobra. W organizacji własnego życia, w kierowaniu sprawami osobistymi musi mieć na względzie interesy innych, strzec ich na równi z własnymi.

Każdy obywatel – jak twierdziła – powinien znać prawa i obowiązki obywatelskie. Były one rozmaicie określane w zależności od stosunku państwa do jednostki. Państwo rozszerzało lub ograniczało zakres swojego działania, zabezpieczało stosowanie praw, narzucało obowiązki. Konstytucje demokratycznych państw zabezpieczają wszystkim mieszkańcom kraju równość i wolność obywatelską, czyli poszanowanie tak zwanych praw człowieka. Równość obywatelska polega na podporządkowaniu wszystkich obywateli pod jednakowe, wszystkich obowiązujące prawa.

Wolność obywatelska, to świadome, karne, dobrowolne podporządkowanie się prawu. Nie oznacza jednak samowoli, swobody czynienia każdemu co mu się podoba. Wolność każdego ograniczona jest taką samą wolnością wszystkich obywateli. Wolność obywatela w przystosowaniu do życia przejawia się – jak pisała Witkowska – w szeregu następujących form wolności: wolności osobistej, nietykalności, ochrony korespondencji, wolności gospodarczej, wolności zgromadzeń, wolności prasy, sumienia i praktyk religijnych.

Prawa osobiste mają wszyscy obywatele państwa, bez względu na ich płeć, majątek, wykształcenie i stanowisko społeczne. Prawa polityczne, polegające na udziale w wykonywaniu władzy ustawodawczej, przysługują wszystkim pełnoletnim i wolnym mieszkańcom kraju.

²² Archiwum PAN, Oddział w Poznaniu, materiały Ludwicy Dobrzyńskiej-Rybickiej, sygn. P.III-1, jednostka 145, s. 1.

²³ Próby te znajdujemy w pracy napisanej wspólnie z L. Dobrzyńską-Rybicką, *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*, Poznań 1932 oraz w pracy H. Witkowskiej, *Elementarz obywatelski*, Warszawa 1920.

²⁴ L. Dobrzyńska-Rybicka, H. Witkowska, *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*, op. cit., 12.

Państwo powinno być wyrazem woli i potrzeb obywateli. Jego siły wyrastają ze społeczeństwa, dlatego każdy obywatel powinien czuć nad ich właściwym użyciem, ale jednocześnie popierać i szanować, stojąc na straży praw i wypełniając swoje obowiązki zarówno w rodzinie, szkole, pracy, jak i podczas wypoczynku.

Dom rodzinny jest pierwszym rozszerzającym się kręgiem wspólnego życia, jest rdzeniem dookoła którego skupiają się inne zbiorowości. Rodzinę nazywa się często, jak zauważyła to Witkowska, „komórką społeczną” dla podkreślenia jej pierwszorzędного miejsca w organizacji społeczeństwa. Żadna rodzina choćby najbardziej aktywna nie może sobie całkowicie wystarczyć i jest uzależniona od innych grup społecznych. Witkowska uważała, że w rodzinie „nauczyć się można cnót współdzielnych, takich jak współpracy, karność, poświęcenia, które są ochroną i opieką dla słabych, polem do bezgranicznych nieraz ofiar i poświęceń”²⁵. Niebezpieczeństwem każdej, nawet najlepszej rodziny, jest zamknięcie się w ciasnym kręgu własnych uczuć, ambicji i interesów, dbania tylko o swoje własne korzyści. Egoizm rodzinny, często bezwzględny i twardy, tłumi szczerze uczucia, powoduje, że członkowie rodziny są obojętni na nakazy obywatelskie. Bezmyślne, egoistyczne wychowanie dzieci przez rodziny, jest zdaniem Heleny Witkowskiej, zbrodnią wobec społeczeństwa. Zamiast dzielnych obywateli, dają one wówczas państwu ludzi słabych życiowo, a bywa, że wykołajeńców, a nawet przestępców. Obniżają oni twórczość narodu, podkopują siłę i potęgę państwa. Dzieci winny według Witkowskiej, wzrastać w atmosferze przywiązania do państwa, poszanowania dla ustaw, władz i instytucji publicznych, dlatego rodzice powinni strzec się wobec nich daleko posuniętej krytyki i niechęci w tej dziedzinie, gdyż stanowisko takie niszczy poczucie obywatelstwa.

Aby rozwinąć pełną obywatelską działalność należy przede wszystkim kochać swoje państwo. Krytykując je, krytykujemy sami siebie. Niechęć do tego co swoje, własne, rodzinne, budzi umiłowanie obczyzny, szkodzi również samodzielnej twórczości narodu. Dzieci muszą wiedzieć, że rodzinę obchodzą sprawy publiczne, że sumiennie płaci podatki, szanuje władzę i prawo, pracuje i oszczędza, mając zawsze i wszędzie na względzie dobro państwa. Na straży rodziny w Polsce stoi prawo, strzeże ją i chroni, doceniając jej wartości społeczne i państwowe. Jak każda grupa, posiada ona swoje charakterystyczne cechy – godność, honor i ducha, który ją ożywia. Kto niszczy rodzinę, ten zdaniem Witkowskiej, niszczy także państwo.

Po rodzinie szkoła jest drugą instytucją społeczną, która kształci przyszłego obywatela. Współczesne państwa demokratyczne stworzyły szkolnictwo powszechne, dla wszystkich, bez wyjątków i ograniczeń, aby opierać się na oświeconym społeczeństwie. Szkolnictwo powszechne ma wydobywać i rozwijać potencjalne w narodzie siły, zdolności, talenty, podnosząc poziom kultury i twórczości narodu. Szkolnictwo to, według Heleny Witkowskiej, wyrasta z ducha obywatelskiego, który ożywia nasze, z naszego wyboru powstałe władze i całe zastępy pracowników umysłowych. Wpływ jego szerzy się, docierając do każdego obywatela, bez względu na jego stan majątkowy i stanowisko społeczne. Szkolnictwo nie stanowi wyodrębnionej i niezależnej organizacji, wchodzi z innymi ugrupowaniami w ciągłe związki i stosunki – kształtuje przyszłość społeczeństwa i jest od niego zależne. Na szkołę oddziałują oprócz państwa, kościół, rodzina, stowarzyszenia naukowe i wychowawcze oraz opinia publiczna. Zainteresowania wobec szkoły obejmują szerokie kręgi, gdyż wszyscy powierzają jej to co mają najdroższego, swoje dzieci. Właśnie dlatego w szkołach rodzice i opiekunowie dyskutują nad sprawami wychowania, szukając dróg i środków współdziałania w określonym celu i kierunku. Szkoła daje – jak pisała Helena Witkowska – „nie tylko wiedzę, niezbędną do orientowania się w świecie, do świadomego udziału w sprawach państwowych, ale uczy też zasad religii i moralności – koleżeńkiego współzycia z rówieśnikami, posłuszeństwa wobec władz i przepisów szkolnych, wprowadza młodzież w świat piękna, literatury, sztuki, które mogą być źródłem najszlachetniejszych wzruszeń i radości. Przygotowuje też do przyszłego zawodu, uczy jak zarabiać na utrzymanie, być samodzielnym

²⁵ L. Dobrzyńska-Rybicka, H. Witkowska, *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*, op. cit., s. 20.

i pożytecznym członkiem społeczeństwa”²⁶. Współczesna szkoła w państwie demokratycznym, według niej, rozszerza ciągle zakres swojej działalności, starając się zaspokoić wszystkie potrzeby swoich wychowanków, dbając o ich zdrowie i rozrywkę, o ich kulturę społeczną, obywatelską i duchową. Do celów tych wykorzystuje samorząd, czyli gminy szkolne, prowadzone samodzielnie przez młodzież lub pod kierunkiem wychowawców, w skład którego wchodzi różne stowarzyszenia o wielu kierunkach działalności, które wpływają na kształcenie uspołecznionych obywateli.

W odrodzonej Polsce, jak twierdziła, nauczyciel-obywatel rozumie wagę wykształcenia członków grupy państwowej i dokłada wszelkich starań, aby szkoła należycie to zadanie spełniała. Szkoła państwowa jest bowiem wielkim skarbem dla narodu. Uczeń, który ma poczucie obywatelskie, będzie usiłował korzystać z tego skarbu, aby nie zawieść pokładanych w nim przez społeczeństwo nadziei. Stosować się on będzie, zdaniem Heleny Witkowskiej, do regulaminu szkolnego w przeświadczeniu, że bez karności i ładu szkoła nie może pracować skutecznie, ani pełnić swoich zadań wychowawczych i kształcących. Taki uczeń, otaczając będzie władzę szkolną zyczliwością i zaufaniem, wystrzegając się oszustwa, podpowiadania, przepisywania zadań, których źródłem jest zwykle lenistwo, lekceważenie i zaniedbywanie obowiązków. Według Heleny Witkowskiej, ze złych uczniów wyrastają źli obywatele, którzy krzywdzą i okłamują własne państwo.

Praca, w różnych jej formach i przejawach, to nie tylko, zdaniem Heleny Witkowskiej, źródło wartości niezbędnych do życia, ale także konieczny warunek rozwoju sił zarówno fizycznych, jak umysłowych i moralnych obywatela. Zdolność do pracy, jak pisała, „są niezbędne do pełnienia zadań obywatelskich – przez lenistwo marnujemy siły, ubożymy ogół, tamujemy ruch, postęp i twórczość zbiorową”²⁷. W gospodarstwie społecznym, mającym na celu zaspokajanie potrzeb życiowych jednostek i społeczeństwa obowiązuje podział pracy. Każdy człowiek pełni jedno określone zadanie, pracuje w jednym zawodzie i wymienia wytworzone przez siebie wartości na przedmioty i usługi niezbędne mu do życia, ale podejmując jakąkolwiek pracę przyczynia się także do zaspokojenia potrzeb społeczeństwa. Zagadnienie wyboru zawodu rozstrzyga o całym życiu człowieka, o jego powodzeniu lub klęsce. Na postanowienia w tej dziedzinie oddziałują wielokrotnie, zdaniem Heleny Witkowskiej, rozmaite wpływy i bodźce, takie jak wola rodziców, tradycje rodzinne, przykład kolegów, stosunki osobiste i materialne, konieczność szybkiego zarobkowania i wiele innych. „Obywatelskie stanowisko wymaga tutaj przygotowania fachowego, w kierunku wrodzonych zdolności i upodobań, na podłożu ogólnego wykształcenia”. Szkodliwe jest według Witkowskiej, klasyfikowanie zajęć według hierarchii moralnej, dzielenie ich na wyższe i niższe moralnie, umysłowe uważając za moralnie wyższe, a fizyczne za niższe, gdyż do każdej najprostszej czynności potrzebna jest inteligencja i odpowiednie wykształcenie. Witkowska uważała, że wartość moralna pracy zależy przede wszystkim od sposobu jej wykonania, od ducha, który ją ożywia, czy trudząc się i zarabiając, pracownik ma na względzie wyłącznie własne korzyści, czy też pracę swoją, dającą mu samodzielny byt uważa za jedną z wielu czynności społecznych, za służbę konieczną do zaspokajania potrzeb całego społeczeństwa.

Człowiek nie może pracować bez przerwy i odpoczynku, sen nie wystarcza do zrelaksowania zmęczonego organizmu i utrzymania go w zdrowiu oraz zdolności do pracy. Ludzkie życie domaga się poza pracą i snem, zdaniem Heleny Witkowskiej, rozrywki i zabawy, gdyż urozmaicają one życie, dodają mu uroku, wnoszą do niego radość, ruch śmiech, poczucie szczęścia i swobody. Bawić się można poprzez sporty, lekkoatletykę, pływanie, wioślarstwo, łyżwiarstwo, narciarstwo, tenis, golf, piłkę, wyścigi i różnego rodzaju zapasy. Rozrywką jest także kolekcjonerstwo i sztuka, która jest źródłem głębokich przeżyć, stanowiących wytchnienie dla umysłu, teatr, koncerty, muzea i wystawy. Wartościowe jest także dostrzeganie piękna przyrody i uprawianie turystyki. W poczuciu potrzeby rozrywki rodziny i szkoły urządzają dla młodzieży imprezy towarzyskie, przedstawienia teatralne, wycieczki. W celu organizowania zabaw tworzą się związki, zespoły,

²⁶ Ibidem, s. 22-23.

²⁷ Ibidem, s. 25.

stowarzyszenia. Nawet rząd nie szczędzi wysiłków w tej dziedzinie, zakłada parki narodowe, utrzymuje muzea i galerie, popiera ruch wycieczkowy.

Dla państwa nie jest obojętne jak bawią się obywatele, ponieważ zabawy grupowe, gry i sporty odpowiednio zorganizowane są dobrą szkołą współżycia dla obywateli, uczą podporządkowania się zasadom w czasie odpoczynku, uczą szlachetnego współzawodnictwa, rycerskiego stosunku do pokonanego przeciwnika, rozwijają zdolność orientacji i odwagę. Zawody międzynarodowe, zdaniem Heleny Witkowskiej, oprócz tego, że przyczyniają się do nawiązywania przyjaznych stosunków między obywatelami różnych państw, łagodzą także wzajemne uprzedzenia i niechęci, przyczyniają się do zbliżenia i zbratania narodów.

Obywatele w domu, szkole, podczas wypoczynku i pracując w różnych zawodach muszą przestrzegać zasad społecznych i moralnych, charakterystycznych dla swojej profesji. Zasady moralne zaś, wiążą się niezwykle ściśle z postępowaniem obywatelskim, zarówno w obrębie danego zawodu, jak i władz nadrzędnych. Aby ukształtować wartościowego obywatela Witkowska zajęła się, także w swoich pracach, wytyczeniem skutecznej drogi postępowania obywatelskiego.

Istotnym czynnikiem rozwoju państwa jest, według Heleny Witkowskiej, udział jego obywateli w wyborach, który jest nie tylko prawem, ale i obowiązkiem obywatelskim. Dobry obywatel demokratycznej Rzeczypospolitej nie może być obojętny na sprawy publiczne, powinien brać w nich czynny udział, śledzić ich bieg, a w okresach wyborczych oddziaływać na wybór władz państwowych, a tym samym na ustawodawstwo i politykę rządową. Obowiązkiem każdego obywatela jest sumienne zapoznanie się z programem i działalnością partii politycznych, a także z proponowanymi przez nie kandydatami, z ich wartością moralną, uzdolnieniem i przygotowaniem do pracy państwowej. Z faktu wyboru władz przez obywateli wynika, jak twierdziła Witkowska, poszanowanie władz i posłuszeństwo w stosunku do ich rozporządzeń. Jednak obdarzeni zaufaniem społeczeństwa posłowie i senatorowie, winni także spełniać nakładane obowiązki, gdyż zostali wybrani na odpowiedzialne i zaszczytne stanowisko prawodawców narodu. Przynależność do poszczególnych stronnictw ani na chwilę nie powinna przesłaniać im ogólnopństwowych i obywatelskich nakazów. Od wartości moralnej i umysłowej prawodawców, od ich obywatelskiego stanowiska zależy, według Heleny Witkowskiej, los Rzeczypospolitej.

Ważni w życiu kraju są też urzędnicy, na których ciąży poważne obowiązki, a w tym utrzymanie prestiżu państwa i szacunku obywateli. Czynności urzędowe, to zdaniem Witkowskiej, służba publiczna, którą trzeba pełnić umiejętnie i sumiennie, z uwzględnieniem potrzeb i interesów ogółu²⁸.

Wszyscy obywatele powołani są, według Witkowskiej, do ochrony godności i samodzielności swojego państwa, do solidarnej postawy wobec rodaków za granicą, do gościnności wobec cudzoziemców, którzy przyjeżdżają zwiedzać nasz kraj i wyrabiają o nim opinię w świecie. W szczególności jednak to zadanie jest udziałem dyplomatów i konsulów, na których ciąży wielka odpowiedzialność, gdyż reprezentują oni naród i państwo, a ich nieudolność i błędy szkodzą całemu państwu.

Wielkie znaczenie w funkcjonowaniu każdego państwa ma obronność jego granic i wolności. Dowódca-obywatel, zdaniem Witkowskiej, myśli tylko o dobru ojczyzny, której broni zapominając o sobie, nie dba o własne wygody, korzyści i zaszczyty. Pamięta także o tym, że podporządkowani mu żołnierze to nie bezduszne narzędzia, ale ludzie obdarzeni myślą, uczuciem i wolą. Strzegąc karności, stara się by świadomie wykonywali rozkazy, budzi w nich miłość do ojczyzny i przywiązanie do siebie. Żołnierz-obywatel wie, że obrona państwa jest zaszczytnym zadaniem i spełnia możliwie najlepiej związane z tym czynności²⁹.

²⁸ Według H. Witkowskiej urzędnik-obywatel powinien być „rozważny, rzetelny, punktualny – nie wolno mu zaniedbywać ani lekceważyć spraw mu powierzonych, bo cierpi na tym społeczeństwo, a powaga państwa na szwank jest narażona. Stosując ustawy, przepisy i rozporządzenia władzy, pamiętać winien nie tylko o ich formie zewnętrznej, ale i o ich duchu i celu – wnikać głęboko w istotę stosunków i zatargów, dążąc do ich sprawiedliwego regulowania”; *ibidem*, s.40-41.

²⁹ *Ibidem*, s. 50.

W prawidłowym funkcjonowaniu każdego społeczeństwa niezwykle istotne są organy sprawiedliwości, bez której harmonijne współzycie jest zagrożone, a społeczeństwo narażone jest na wielkie szkody. Zdaniem Heleny Witkowskiej sprawiedliwość to wielka cnota obywatelska, a jej wymierzanie jest jednym z najważniejszych zadań ludzkich.

Wykształcenie obywateli odgrywa w rozwoju państwowości ważną rolę, decydującą o przyszłości całego społeczeństwa. Według Heleny Witkowskiej istotni są tutaj zwłaszcza nauczyciele-obywatele, którzy muszą dokładać wszelkich starań, aby rozwijać zdolności umysłowe wychowanków. Nauczyciel musi świecić przykładem obowiązkowości, pilności, miłości do ojczyzny, poszanowania dla praw i władz państwowych. Umysłowy i moralny poziom nauczyciela oddziałuje bezpośrednio na młodzież, a nauczyciel nieudolny jest dla młodzieży prawdziwym nieszczęściem. Młodzież ucząca się także musi przyjmować postawę obywatelską, która charakteryzuje się wyteżoną pracą dla przyswojenia sobie podawanej wiedzy i właściwym wyborem odpowiedniego zawodu. Państwo potrzebuje rozumnych, dobrze zawodowo wykształconych obywateli, o silnej woli i szlachetnych uczuciach, wszystko jedno w jakim zawodzie, bo w prawdziwej demokracji każdy zawód, byle był dobrze wykonywany, ma jednakową wartość i godność.

Poczucie obywatelskie wymaga także od każdego wysiłku dla zdobycia samowystarczalności życiowej. Pełnowartościowym obywatelem można nazwać, jak pisała Helena Witkowska, „człowieka, który umie zapracować na utrzymanie swoje i rodziny, który daje ze siebie zawsze największy wysiłek pracy, nie spuszczając się na ubezpieczenia społeczne”. Bezrobotny może wykazać postawę obywatelską, poprzez podejmowanie każdej pracy, która mu się nasunie nie licząc na wsparcie od władzy państwowej, biorąc pieniądze, na które muszą pracować jego współobywatele. Ważne jest, aby społeczeństwo obywatelskie świadomie i umiejętnie zapobiegało powstawaniu chorób społecznych, a zwłaszcza nędzy, bezrobocia i przestępczości.

Rząd oddaje społeczeństwu wiele różnych usług, nie jest jednak powołany do zaspokajania wszystkich jego potrzeb, dlatego każda jednostka i grupa społeczna powinna dążyć do samowystarczalności. Na takich właśnie jednostkach i grupach opiera się, według Heleny Witkowskiej, pomyślność narodu i wielkość państwa, a wyrazem tego dążenia jest samorząd. Państwo wówczas przekazuje część władzy i odpowiedzialności za nią obywatelom, powołuje ich do współpracy, do czynnego udziału w życiu publicznym, do rozstrzygania miejscowych zagadnień i zatargów³⁰.

Pomyślność państwa, zdaniem Heleny Witkowskiej, zależy do gospodarki i kultury wszystkich ognisk samorządowych, władze państwowe muszą tworzyć warunki niezbędne do ogólnego rozwoju i dobrobytu tych ognisk. Pracując twórczo w swojej gminie, obywatel powinien się strzec wyłączności uczuć i zabiegów, gdyż obywatelstwo polega na ścisłym związku jednostki z Rzeczpospolitą. Obywatel musi pamiętać o tym, że poza ukochanym miejscem rodzinnym i gromadą sąsiedzką jest wielka ojczyzna i naród, a poza samorządem gminy, powiatu i województwa istnieje wspólne państwo.

W swoich refleksjach nad wielością form postępowania obywatelskiego nie pominęła Witkowska stowarzyszeń społecznych i ich funkcji. Stowarzyszenia są częścią wielkiej rodziny, współdziałają dla ogólnego dobra i oparte są na solidarności, mogą być siłą twórczą, ale i także niszczącą, o ile przeciwstawiają interesy i dążenia zamkniętych grup celom i dążeniom państwa. Stowarzyszenia powinny mieć charakter nieprofilowy i obejmować szerokie kręgi życia społecznego i regionalnego.

Opracowanie i przedstawienie przez Helenę Witkowską praw i obowiązków obywatelskich oraz postępowania obywatelskiego w rodzinie, szkole, pracy, podczas wypoczynku, a także prawidłowości funkcjonowania państwa miało pomóc wychowankom w kształtowaniu własnego wizerunku pożądanego i wartościowego obywatela Rzeczypospolitej.

³⁰ Jak pisała Helena Witkowska „samorząd zmusza do myślenia i działania obywatelskiego, sprzyja rozwojowi sił społecznych, wydobywa z narodu twórczość i energię. W doskonaleniu się instytucji samorządowych, w organizowaniu samopomocy społecznej, urzeczywistniają się warunki prawdziwego państwa obywateli, które wyrasta z wysiłków całej grupy, czerpie z nich podstawę swego bytu, bezpieczeństwa i pomyślności”; *ibidem*, s. 82.

3. Uwagi końcowe

W poglądach i w działalności społecznej Heleny Witkowskiej – niewątpliwie zapomnianego pedagoga lat międzywojennych – widoczne są cechy pokolenia Polaków urodzonych na przełomie stuleci, których czas aktywności społecznozawodowej przypadł na lata międzywojenne. W cechach tego pokolenia, a tym samym w profilu osobowości Witkowskiej widoczny był głęboki patriotyzm, szukanie miejsca w życiu społecznym, tak aby być najbardziej przydatnym i skutecznym w działaniu, ciągła dążność do samokształcenia, baczne zwrócenie uwagi na doświadczenia zachodnio-europejskie jednak nie dla nich samych, ale po to, by najlepsze wzory przenieść na grunt polski. Cechą Heleny Witkowskiej – co warto zaznaczyć – była wielka pracowitość, ambicja, chęć i umiejętność współpracy z innymi ludźmi, od których wiele otrzymała, ale i wiele sama potrafiła im dać. Przez lata międzywojenne Witkowska przeszła w otoczeniu zaprzyjaźnionych z nią uczonych, o czym świadczy jej wieloletni kontakt i współpraca z Ludwiką Dobrzyńską-Rybicką, jak i z działaczami społecznymi, oświatowymi, nauczycielami, socjologami i historykami. Jest to zapewne jedna z przyczyn sprawiąca, że koncepcja wychowania obywatelskiego Heleny Witkowskiej nie odnosi się do nakazów dydaktyczno-wychowawczych i relacji między nauczycielem a wychowankiem, ale jest szerokim panoramicznym spojrzeniem na społeczeństwo, jego tradycję, kulturę, religię, dorobek w każdym zakresie działalności, będące podłożem kształtowania obywatela i wychowanka.

Helena Witkowska uważała, że aby ukształtować w młodzieży świadomość obywatelską, należy zapoznać ją z podstawowymi pojęciami dotyczącymi obywatelstwa. Do tych pojęć zaliczała państwo, społeczeństwo i kulturę duchową narodu, które wyjaśniała na przykładach historycznych i współczesnych.

Wypracowane teoretyczne założenia wychowania obywatelskiego wdrażała Witkowska w ramach reformy podjętej przez żeńskie szkolnictwo zawodowe od 1925 roku, której była pierwszym inicjatorem. Poprzez reformę wprowadzała do nauki szkolnej elementy wiedzy socjologicznej, formułowała teoretycznie sylwetkę obywatela oraz związki łączące go z organizacją państwową, która – według Witkowskiej – jest najlepszą formą ludzkiego współżycia i współdziałania. Zwróciła także uwagę, że w wychowaniu obywatelskim istnieją rozbieżności między praktyką życiową a wyznawanymi założeniami etyki i religii.

W celu kształtowania zasad współdziałania obywatelskiego akceptowała tworzenie samorządów uczniowskich i różnorakich instytucji i organizacji społecznych powołanych do różnych sfer pracy dla dobra i rozwoju społeczeństwa. Dużą rolę przypisywała praktycznemu przygotowaniu i kształceniu nauczycieli w zakresie wychowania obywatelskiego, organizowała kursy i przygotowywała ich programy dla wzmocnienia tej zaniedbanej w okresie zaborowym części nauczycielskiej edukacji.

Kulminacyjnym elementem integrującym całość opracowanej koncepcji wychowania obywatelskiego była praca dotycząca kształtowania wychowanka-obywatela, napisana wspólnie z L. Dobrzyńską-Rybicką pt. *Obywatelstwo jako podstawa życia zbiorowego w odrodzonej Polsce*, wydana w Poznaniu w 1932 roku. Profil tej w istocie ostatniej pracy o treści społeczno-pedagogicznej napisanej przez Witkowską łączy się z początkiem wdrażania i rozwojem założeń pedagogiki państwowej. Według Heleny Witkowskiej wychowanek-obywatel powinien być człowiekiem o wpojonym poczuciu sprawiedliwości, odpowiedzialności, powinien być odważny, rozumny, pracowity i otwarty na wszystko to, co należy podjąć dla dobra społecznego. Poza tym powinien znać swoje prawa i obowiązki, a także przestrzegać postępowania obywatelskiego, które ma miejsce w rodzinie, szkole, pracy i podczas wypoczynku.

Wychowanie obywatelskie do końca okresu międzywojennego zajęło ważne miejsce w teorii i praktyce nauk o wychowaniu. Różne gałęzie tych nauk w miarę możliwości wspierały poszukującą refleksję teoretyczną i szukały jej wzbogacenia w innych naukach społecznych, a zwłaszcza w socjologii.

Wkład Heleny Witkowskiej w teorię i próby wdrażania wychowania obywatelskiego w Polsce jest niewątpliwie znaczący. Jej prace wywarły wpływ na wychowanie pokolenia lat międzywojennych, które później w latach okupacji i okresie powojennym dawało wyraz głębokiej internalizacji pojęcia obywatel i Polak.

Poglądy Heleny Witkowskiej dotyczące wychowania obywatelskiego i organizacji państwa oraz społeczeństwa, które ma je kreować, wdrażać i egzekwować nie tracą dziś prawie nic ze swej aktualności. Współczesne dążenia czasu transformacji społecznej i próby tworzenia społeczeństwa obywatelskiego opierają się w istocie na podobnych założeniach społecznych, społeczno-moralnych, etycznych i prawno-organizacyjnych, jakie w latach międzywojennych sformułowała Helena Witkowska, pedagog społeczny, która powinna mieć należne i zasłużone sobie miejsce w historii polskiej myśli pedagogicznej.

Krzysztof Jakubiak
Bydgoszcz

Podstawowe wartości i ewolucja ideologii wychowawczej sanacji

Oboz sanacyjny wyjątkowo szeroko rozbudował problematykę wychowawczą w swojej ideologii. Można więc mówić o sanacyjnej ideologii wychowawczej, obejmującej zarówno ideał wychowawczy i jego uzasadnienie, stanowiące cel akcji wychowawczej, jak i metody do osiągnięcia tego celu zalecane¹.

W ideologii piłsudczykowskiej, szczególnie do 1935 r., czyli do czasów dekompozycji sanacji, głównym pojęciem, któremu nadano rangę kategorii filozoficznej, było państwo. Pojęciu temu zostały podporządkowane wszelkie inne wartości oraz człony ideologii piłsudczyków. Słusznie wskazuje Daria Nałęcz, że „korzeni poglądu o dominującej roli państwa szukać należy w przeszłości obozu, który od zarania swego istnienia podejmował walkę o niepodległość, utożsamianą z odzyskaniem własnego bytu państwowego”². Pojęciu państwa zostało podporządkowane pojęcie narodu. Ideałem było skonstruowanie państwa, które by w sposób harmonijny reprezentowało interesy wszystkich grup społecznych, politycznych i narodowościowych. Znamioną cechą rozważań ideologicznych większości piłsudczyków było szczególne traktowanie państwa, które pojmowano najczęściej w sposób irracjonalny, fetyszyzując je oraz przypisując mu byt pierwotny i samoistny. Państwo uważano za najwyższy cel wszelkiej działalności politycznej, kulturalnej, społecznej i propagandowej społeczeństwa. Dobro państwa jako cel miało stanowić łącznik między obywatelami, bez względu na ich pozycję społeczną i poglądy. Przyjmując za wartość najwyższą zbiorowość zorganizowaną w państwo, uznawano tym samym wyższość zbiorowości nad jednostką, wyraźnie przedkładając interes zbiorowości nad jednostkowy³. W pracach ideologów

¹ A. Radziwiłł, *Ideologia wychowawcza sanacji i jej odbicie w polityce szkolnej w latach 1926-19139*, Warszawa 1966, s. 8, (maszynopis pracy doktorskiej – Uniwersytet Warszawski).

² D. Nałęcz, „Droga” jako platforma kształtowania się ideologii piłsudczyków, „Przegląd Historyczny” 1975, t. LXVI, z. 4, s. 593.

³ A. Skwarczyński, *Wskazania*, Warszawa 1934, s. 48; K. Zakrzewski, *Kryzys demokracji*, Warszawa 1930, s. 58; W.L. Evert, *Demokracja na wirażu. Teka państwowca*, zeszyt nr 1, Warszawa 1934, s. 36, 40-42; T. Romanowski, *Państwo i społeczeństwo w poglądach Józefa Piłsudskiego*, (w:) *Ideologia i polityka Józefa Piłsudskiego*, pr. zb. pod red. T. Romanowskiego, Warszawa 1988, s. 24.